

Є. Ю. ПОЛЯНСЬКИЙ. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ДОКТРИНИ ПРИЗНАЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ В США: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Висвітлюються суттєві теоретичні та практичні проблеми, які виникають при призначенні кримінальних покарань у США. Досліджуються перспективи подолання та вплив на результати кримінально-правової протидії злочинності.

Ключові слова: кримінально-правова доктрина США, призначення кримінальних покарань, проблеми правозастосування

Освещаются наиболее существенные теоретические и практические проблемы, которые возникают при назначении уголовных наказаний в США. Изучаются перспективы преодоления, а также влияние на результаты уголовно-правового противодействия преступности.

Ключевые слова: уголовно-правовая доктрина США, назначение уголовных наказаний, проблемы правоприменения

The most substantial problems in theory and practice of criminal sentencing in USA are researched in the article. Analysis of these problems is performed, prospects of their overcoming is foreseen, impact on crime rate is described.

Key words: US criminal law doctrines, criminal sentencing, legal application

Аналізуючи кримінальне законодавство США в сфері призначення покарань можна виділити його основні риси, та визначити особливості генезису. Не слід намагатися увияти собі упорядковану систему призначення покарання, універсальну для території всієї країни. Юрисдикційний дуалізм законодавства призводить до плюралізму таких систем у локальному законодавстві окремих штатів, де практично кожна з них має свої відмітні риси, та в питаннях призначення покарання проявляється надзвичайне різноманіття теоретичних, законодавчих та практичних підходів до одних і тих самих проблем. Лише для федерального законодавства поширюється на всю територію США.

Характерним є те, що американська правова спільнота страждає від нескінченного переосмислення сутності кримінально-правового призначення покарань. Протягом минулого століття філософія застосування санкцій змінювалась декілька разів: спочатку від концепції недетермінованого призначення покарань, коли фактична тривалість ув'язнення залежала від суто оціночних понять про ступінь виправлення засудженого у пенітенціарних установах, далі – перехід до поміркованого застосування судової дискреції та нарешті – епоха жорсткої формалізації, яка була забезпечена створенням Федеральної Комісії з призначення кримінальних покарань та виданням нею спеціальних актів (керівництв) в цієї сфері. Але на цьому генезис федеральної системи призначення покарань не закінчився: в решті-решт позазастатутні обмеження судової дискреції були визнані Верховним Судом США неконституційними.

Так, прецеденти, що випливають зі справ *United States v. Blakeley*¹ і *United States v. Booker*² змінили статус Інструкцій з призначення покарань з обов'язкового на консультативний. Верховний Суд США пішов проти політичної волі Конгресу і відновив право суддів на використання *naturalis ratio* при визначенні покарання.

© ПОЛЯНСЬКИЙ Євген Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія»

Особливістю реалізації доктрини призначення кримінальних покарань в США є неможливість досягнення компромісу між прибічниками та опонентами жорсткої формалізації санкцій. Думки науковців, практиків та політиків розділилися навпіл, і таке відсоткове співвідношення залишається стабільним. Це заводить процес вирішення суперечки у глухий кут, заважаючи компромісному розв'язанню проблеми. Таким чином еволюційні (а інколи й революційні) зміни в законодавстві про застосування кримінальних санкцій ще тривають та триватимуть.

В кримінальному законодавстві США широко використовуються й інші засоби формалізації призначення покарання шляхом звуження меж відносно визначених санкцій. За вчинення небезпечних злочинів як федеральне, так і локальне законодавство встановлюють обов'язкові мінімальні розміри покарання, нижче за який воно не може бути призначено ні за яких умов. Також в системах призначення покарань деяких штатів використовується різноманітна термінологія, яка відображає ступінь формалізації санкцій. Наприклад, в статутному праві Аляски містяться так звані презюмовані розміри кримінальних покарань, які фактично мають ознаки абсолютного визначення санкцій. Таким чином формалізація кримінальних покарань в законодавстві США може також проявлятися безпосередньо в положеннях самого закону.

Правові системи штатів завжди з тим чи іншим запізненням реагували на зміни у федеральному законодавстві. Після прийняття федерального закону «Про реформування призначення кримінальних покарань» (Sentencing reform act) в 1984 році у значній кількості штатів були створені консультативні органи, метою яких було узагальнення судової практики та розроблення вказівок із застосування кримінальних покарань. Проте процес суворої формалізації санкцій був доведений до свого логічного завершення лише у незначній кількості з них. Легіслатури решти штатів не підтримали відповідних законопроектів, або ж створили консультативні органи, метою яких було узагальнення та аналізування судової практики, видання ними рекомендаційних звітів для суддівського корпусу. Також слід зауважити, що підходи до призначення покарань в деяких із штатів змінювалися навіть неодноразово.

Але ж якими були ті соціальні та правові чинники, які об'єктивно обумовили необхідність реформування федерального кримінального законодавства на користь створення формалізованої системи призначення покарання? На думку представників державної влади основною проблемою, яка існувала в США у сфері застосування кримінальних покарань, була неоднаковість застосування матеріальних норм. В деяких випадках засудженням призначалися кардинально різні покарання за умов вчинення ними аналогічних злочинів за однакових обставин. Ці відмінності обумовлювалися як географічними чинниками, так й різноманіттям етнічного складу американської нації, де расистські прояви навіть і досі знаходять своє вираження. Так результати аналітичного дослідження, оприлюдненого Департаментом юстиції США у березні 2006 р. свідчать, що у період 2004–2006 рр. у практиці призначення покарань федеральними судами відбувся ряд серйозних змін, які мають в тому числі й расистські чинники³. Із втратою Інструкціями з призначення покарань їхньої провідної ролі, чорношкірі злочинці були засуджені до термінів ув'язнення в середньому на 5% більш тривалих, у порівнянні з засудженими білої раси. Показники досліджень доводять, що етнічні чинники дійсно впливають на розміри покарань за вироками, тому етнічна передумова формалізації санкцій є цілком зрозумілою.

Данні того ж самого дослідження також свідчать про наступні найбільш вагомні зміни в практиці застосування кримінальних покарань: 1. У межах, встановлених Інструкціями у 2005 р. покарання були визначені лише у 62% випадків, тоді як у 2004 р. у 72% випадків; 2. Покарання у розмірі нижче обов'язкової мінімальної межі Інструкції в 2005 р. були призначені у 12,5% випадків, тоді як у 2004 р. лише у 5,2% випадків. 3. Кількість випадків призначення більш м'якого покарання за злочини сексуального характеру у 2005 р. зросла приблизно в три рази, у порівнянні з 2004 р. і більш ранніми роками.

Наведені данні свідчать про те, що судді активно користуються своїм правом на обрання покарання поза межами положень Федеральних Інструкцій з призначення покарання. Але важливим є питання, чому в дослідженні приділяється більш всього уваги факторам однотиповості застосування покарань, призначенню більш м'якого покарання, та караності сексуальних злочинів. Пояснення є досить простим: ці чинники відображують процес реалізації на практиці низки доктринальних концепцій, які стали невід'ємною частиною сучасного кримінального законодавства США.

Докладніше аналізуючи ці концепції слід одразу ж не погодитися з доктриною «рівних покарань» у разі засудження за однотипові злочини. Проголошення такої необхідності є самоціллю, а її обґрунтування – суто софізмом, який не пов'язується із ідеями індивідуалізації покарання. Так, в науковій кримінально-правовій літературі США термін «індивідуалізація» покарання практично не згадується. А при застосуванні покарання значущими вважаються лише об'єктивні ознаки особи винного: попередня кримінальна активність та ін. Умовно «однакові» злочини в будь-якому разі вчинюються різними індивідами, покарання яких не може і не має бути однаковим. Тому слід вважати, що цілком позитивна ідея упорядкування застосування кримінальних покарань отримала гіпертрофовану реалізацію, коли співвідношення «аналогічний злочин – аналогічне покарання» замінюється на «такий самий злочин – таке саме покарання».

Ще однією передумовою формалізації призначення покарання була репресивної протидії злочинності, особливо її організованим та рецидивним проявам, а також наркотичним та сексуальним злочинам. Кримінально-правова доктрина США вбачає в рецидиві злочинної поведінки найбільшу загрозу для суспільства, яка може бути усунена лише ізоляцією злочинця від нього. Цей принцип чітко прослідковується в так званому «правилі трьох помилок» – конструкції, яка знайшла своє відображення як в федеральному, так і в локальному законодавстві. Так, у разі засудження особи за третій умисний злочин, до неї мало бути застосовано довічне позбавлення волі, незалежно від тяжкості та караності вчиненого злочину. Крім того, в деяких штатах (наприклад Каліфорнії), в разі вчинення рецидиву злочину розмір покарання, передбаченого санкцією, подвоювався (принцип так званого «Правила двох помилок»)⁴.

Такі самі ідеї були закладені й в основі Федеральних Інструкцій з призначення покарань, де одним з двох чинників детермінуючих кінцевий розмір покарання є показник злочинної активності особи, який залежить від характеру та кількості вчинених раніше злочинів. В результаті рецидивистів та багаторазові рецидивисти отримують значно триваліші строки ув'язнення.

Проте ефективність такої політики, на наш погляд, викликає сумніви. Застосування довготривалих покарань із ізоляцією від суспільства дійсно зумовила суттєве зменшення показників злочинності в 70-80 роках минулого століття. Але ж в 90 роках незважаючи ні на що відносні показники знову почали збільшувати-

ся (протягом 90х років з пенітенціарних установ буда звільнена переважна більшість засуджених в 70-80 роках). Проведені дослідження довели, що більшість ув'язнених на строк більше двадцяти років знову вчинили злочини після звільнення з пенітенціарних установ. Але ж цей факт зумовлений соціально-психологічними особливостями таких осіб, які за роки відбування покарання втратили соціальні зв'язки та не мають можливостей щоб розпочати нове життя у межах закону. Тому найбільш простим виходом вони вважають незаконні шляхи отримання статків.

Неможливість подолання злочинності лише репресивними кримінально-правовими засобами яскраво доводиться на досвіді, отриманому в США. Але така політика має ще одну проблематичну сторону – перевантаження пенітенціарних закладів, а також надвисокі видатки на утримання ув'язнених. Ситуація перетворюється на катастрофу, оскільки можливості пенітенціарної системи країни вичерпані як на федеральному, так і на місцевому рівні. Будування нових закладів навряд чи можна вважати розумним виходом із проблемної ситуації, так як тенденція зростання кількості ув'язнених достатньо висока, і вирішення проблеми буде тимчасовим, проте потребуватиме чимало фінансових ресурсів⁵. У цих умовах, на нашу думку, єдиним виходом є змінення загальнодержавної політики призначення покарання, зокрема у відмові від надтривалих термінів позбавлення волі.

До особливостей кримінально-правових санкцій, передбачених за вчинення наркотичних та сексуальних злочинів необхідно віднести їхню непропорційність у порівнянні з покараннями, передбаченими за скоєння злочинів інших видів. Мотивування яскраво вираженого кримінально-репресивного характеру протидії наркотизму в країні зводиться до статистичних даних про кількість осіб, страждаючих на наркотичну залежність, тенденцій її зростання, а тому загалом зумовлюється надзвичайною небезпекою для суспільства. Проте кримінально-правові засоби виявляються безсилими, оскільки не здатні впливати саме на причини злочинності цього виду, основною з яких є наявність широкого попиту на ці речовини.

Що стосується сексуальних злочинів, то стан цього виду злочинності в США загалом не відрізняється від показників інших розвинутих країн. За законодавством окремих штатів розміри покарань за звалтування сягають двадцяти п'яти років, за умов вчинення при обтяжуючих обставинах можуть навіть передбачати довічне позбавлення волі. Суспільна небезпека сексуальних злочинів є високою, такі злочини спричиняють потерпілій особі та її близьким надзвичайні психологічні страждання. Але суспільна небезпека звалтування якісно відрізняється від небезпеки вбивства. А як вже було зазначено, в деяких випадках караність цих діянь є майже однаковою, що звичайно не можна вважати прийнятним.

Отже такі репресивні заходи протидії вчиненню деяких видів злочинів неможна вважати ефективними, оскільки негативні наслідки від їхнього застосування переважають позитивний результат. На наш погляд, в перспективі кримінально-правова доктрина та законодавство США відмовляться від механізмів суто репресивного впливу та концепції «захисту суспільства від злочинності». Не можна не погодитися з ідеєю тривалої або остаточної ізоляції від суспільства найбільш небезпечних злочинців, але ж така практика скоріше має бути виключення, ніж правилом.

Переповненню пенітенціарних установ сприяє також обмеження застосування умовно-дострокового звільнення від покарання у виді позбавлення волі. Так

Федеральні Інструкції передбачають можливість заміни покарання більш м'яким після фактичного відбуття його частини лише в разі вчинення злочинів, які не становили значної суспільної небезпеки (в таких випадках невідбута частина реального покарання замінюється пробацією). Призначення ж пробації та альтернативних видів покарань в загалі припускається за найменш тяжкі злочини, які караються позбавленням волі на строк до дванадцяти місяців⁶.

На рівні законодавства штатів ситуація із застосуванням умовно-дostroкового звільнення і альтернативних видів покарань є дещо іншою. В деяких штатах умовно-дostroкове звільнення допускалося навіть у відношенні засуджених до довічного позбавлення волі після відбуття ними 10–20 років покарання. Також воно досить широко застосовувалося і до інших категорій ув'язнених. В більшості штатів існували спеціалізовані органи з питань помилування та умовно-дostroкового звільнення (Parole boards), які на постійній основі вирішували питання про можливість звільнення засуджених. Але протягом останніх десятиріч більшість штатів або відмовилася від дostroкового звільнення осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, або ж обмежило такі можливості. Кримінальне законодавство США, яке традиційно встановлювало тривалі строки покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства, також передбачало й перспективи звільнення засуджених після відбуття більшої частини терміну покарання. За таких умов пенітенціарні установи не перевантажувалися, а тривалість відбутих покарань не була надмірною. Обмеження застосування дostroкового звільнення також призвело до розбалансування системи виконання кримінальних покарань та збільшенню кількості осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі.

Загалом можна констатувати, що розвиток системи призначення кримінальних покарань у федеральному законодавстві США практично зайшов у глухий кут. Головною передумовою для цього є розділення науковців, практиків та політиків на два табори, прибічники одного з яких відстоюють формалізовані кримінально-правові санкції, інші ж підтримують протилежну точку зору та наполягають на дискреційному принципі призначення покарання, що ускладнює пошук компромісного шляху вирішення питання. Окремо слід зауважити й на надвисокій караності деяких видів злочинів в американській кримінально-правовій традиції, що призводить до призначення довгих строків позбавлення волі в значній кількості випадків. Проте, в юридичній науці США тривають пошуки шляхів усунення недоліків у застосуванні кримінальних покарань.

Спробуємо проаналізувати які можуть бути подальші зміни в загальному підході до кримінально-правових санкцій в США. На наш погляд можливі три варіанти: в першому випадку через деякий час імперативний статус Федеральних Інструкцій з призначення покарань може бути поновлений, і вони знову відіграватимуть провідну роль у судовій практиці. Такий розвиток подій є цілком можливим, оскільки чимало практиків, як вже згадувалося раніше, шкодують про відмову від формально-визначеної моделі призначення покарання.

Другий варіант може полягати у повному припиненні дії Федеральних Інструкцій з призначення покарань. Адже наведені вище статистичні данні свідчать, що судді активно користуються своїм правом дискреційного (в межах статутного законодавства) визначення розмірів покарань. Тобто вони не потребують рекомендацій, і в будь-якому разі не пов'язані ними в процесі визначення покарань. Практично Інструкції втрачають свою ефективність та раціональність їхнього подальшого існування викликає питання. Нажаль в цьому разі усі пози-

тивні набутки системи формально визначених санкцій будуть втрачені. В особливості це стосується аспектів протидії дискримінації засуджених за расовими ознаками та корупції в судовій владі.

Третім варіантом подальшого розвитку федеральної системи призначення покарання може бути такий, коли буде знайдений баланс між поміркованим застосуванням судової дискреції та її частковим обмеженням. При цьому система Інструкцій з призначення кримінальних покарань може бути збережена, а може бути й ні. Так санкції норм федерального кримінального законодавства відрізняються надзвичайно широкою дельтою розмірів покарання, що дійсно потребує конкретизації в залежності від характеристики вчиненого злочину та особистості винного. Ситуація ускладнюється тим, що законодавство передбачає незначну кількість кваліфікованих та привілейованих складів злочинів, в той час як типові узагальнені склади не враховують ознаки, які мали б суттєво впливати на караність злочину. Фактично є два шляхи конкретизації санкцій: або ж завдяки виданню Інструкцій або інших нормативно-правових актів в цієї сфері, або ж уточнення самих положень статутного законодавства. Останній варіант навряд-чи є прийнятним для американської кримінально-правової традиції, тому що фактично змінює бачення кримінально-правових норм та структури законодавства. Тому практично єдиним компромісним варіантом залишається вдосконалення системи Інструкцій з призначення покарань. Яким саме шляхом піде їхній подальший розвиток – залишається питанням. На наш погляд, оптимальним варіантом було би встановлення обов'язковості Інструкцій до застосування суддями, але за умов якісно меншого ступеню їхньої формалізації. Так межі санкцій мали би стати ширшими ніж вони є зараз, що цілком би задовольнило потреби суддівського корпусу. Також механізм призначення більш м'якого покарання слід було би спростити, що в свою чергу би усунуло перешкоди для індивідуалізації покарання у випадках вчинення злочину в нетипових обставинах, які не могли бути передбачені та враховані в положеннях Інструкцій.

Також можна дійти висновку про те, що криза в застосуванні кримінально-правових санкцій в США закінчиться лише після переосмислення репресивного підходу до боротьби із злочинністю. Концепція покарань «just deserts», яка є однією із панівних в американській науці, вимагає справедливого співвідношення тяжкості вчиненого злочину та суворості наступного покарання. Саме до цієї концепції апелюють політики та науковці обґрунтовуючи довготривалі строки покарань у виді позбавлення волі за різноманітні прояви злочинної поведінки. Але чи є ці терміни покарань обґрунтованими насправді – дискусійне питання для юридичної науки США. Але для українських фахівців з права відповідь є цілком однозначною: законодавство США про кримінальне покарання та його застосування відрізняється надзвичайною суворістю, що проявляється у надмірній та зайвій караності переступної поведінки в багатьох випадках. Що в свою чергу має подальші негативні наслідки в різних сферах суспільного життя.

Відносно особливостей призначення покарання в законодавчих системах штатів слід зазначити наступне: основні відмінності полягають у підході до ступеню визначеності санкцій, тобто чи їхнє застосування носить дискреційний характер, або ж навпроти – формальний. В решті – бачення цілей кримінального покарання та його місця в механізмі протидії злочинності є практично загальним для представників юридичної науки США.

В цілому теорія та практика призначення кримінальних покарань в США

заслуговує на неоднозначну оцінку, оскільки досягнутий ними результат проявляється як у суттєвих набутках, так й в значних недоліках. Деякі досягнення в цієї сфері можуть бути використані в подальшому в Україні *de lege ferenda*.

1. *United States v. Blakely*, 542 U. – S. 296 (2004). 2. *United States v. Booker* (04-104) 543 U.S. 220 (2005). 3. *The impact of United States v. Booker on federal sentencing* // Rept. of Department of justice. – Washington, 2006. – P. 1-3. 4. *Полянский Е.Ю.* Механизм противодействия рецидивной преступности в США // *Юридический вестник*. – 2007. – № 1. – С. 67-71. 5. *California* Department of Corrections; Data Analysis Unit, Estimates and Statistical Analysis Section, Offender Information Services Branch; & California Legislative Analysts Office. «The ‘Three Strikes and You’re Out’ Law’s: Impact on State Prisons: An Update.» – 1999. 6. *United States Sentencing Guidelines Manual*. 2006 Ed. – St. Paul West Group Publishing Co., 2006. – 1545 p.